

Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet
Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814-1850

av Knut Dørum

This is the author's version of an article published in the journal:

Historisk tidsskrift, 2013, 92(1), 91-123

ET OPPGJØR MED ENEVELDET OG STANDSSAMFUNNET. DANNELSEN AV EN FOLKELIG OFFENTLIGHET I NORSKE BYGDER 1814–1850

Av Knut Dørum

Dannelsen av en folkelig offentlighet på bygdene i tiårene etter 1814 er et underkommunisert og lite behandlet tema i norsk historieforskning. Offentlighet i første del av 1800-tallet har i norsk historieforskning, med noen unntak, vært knyttet til borgerskapet i byene. Denne artikkelen har søkt å vise at det skjedde en langt sterkere demokratisering og politisering av allmuegrupper på den norske landsbygda enn det tidligere forskning har vært klar over. Utviklingen i Norge har mange paralleller til den vi f.eks. finner i Storbritannia og Frankrike på samme tid, med sterk politisk aktivisering av ulike underklassegrupper. Artikkelen understreker også året 1814 som et viktig vendepunkt i norsk politisk historie. Den folkelige offentligheten på bygdene ble i stor grad skapt etter det store frihetsåret.

DEN TIDLIGE DEMOKRATISERINGEN OG FORSKNINGSSITUASJONEN

Den tidlige demokratiseringen og dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder i første del av 1800-tallet er et tema som hittil er lite behandlet. Denne mangelen gjelder for så vidt også for byene, om i noe mindre grad. Med demokratisering menes i denne artikkelen at stadig større lag av befolkningen fikk økt politisk frihet, i form av ulike grader av ytrings- og forsamlingsfrihet, og flere muligheter til å øve politisk innflytelse gjennom en offentlighet og gjennom politiske organer. Dette stilt i kontrast til et tidligere regime som i nokså begrenset grad tillot folkelig politisk aktivisme. Riktignok var det større grupper av befolkningen – bygdenes og byenes arbeiderklasse og lavere sjikt i byens middelklasse – som gjennom størstedelen av 1800-tallet ikke hadde stemmerett. Vel så viktig fra et moderne synspunkt var det at kvinner ikke hadde stemmerett. Noe annet var at også ikke-stemmeberettigede borgere etter 1814 fikk muligheten til å delta i den nye offentligheten som vokste fram, og fikk større adgang til å påvirke politiske beslutninger direkte. Vi møter husmenn og daglønnere så vel som håndverkere og bønder i tiårene etter 1814 som deltok i politiske diskusjoner på vertshus og i skjenkestuer. Enkelte husmenn ble oppnevnt til å sitte i politiske og administrative kommisjoner som oppsto i første del av 1800-tallet, og også husmenn og tjenere var med på avstemninger over vei- og skolesaker ved håndsopprekning på tinget. Likeens møter vi så vel fattiglemmer og husmenn som bønder og skipperborgere på landet som skrev klagebrev- og

bønnebrev hvor de kunne gå lenger enn supplikkene før 1814 i generell kritikk av fattigvesenet, skattesystemet og myndighetenes håndhevelse av lovverk. Samtidig var politisk makt og innflytelse skjevt fordelt i bygdene som i byene. Det var eliter som kom til å dominere og prege lokaloffentligheten og de politiske beslutninger. Likevel må vi kunne tale om utvikling av en folkelig offentlighet som var annerledes enn den som hadde eksistert i eneveldets tid.

Det er betegnende at den tidligere forskningen i hovedsak har rettet oppmerksomheten mot folkelige politiske bevegelser som Thrane-bevegelsen i 1848–1851¹ og bondevennernes mange lokale foreninger fra 1865 til midten av 1870-årene.² Dette har i stor grad å gjøre med at en stor del av fokuset i norsk 1800-talls historieskrivning har vært på rikspolitik og forholdet mellom statsmaktene storting, regjering og kongemakt. Dessuten har Jens Arup Seips modell av embetsmannsstaten 1814–1884, som har hatt stor gjennomslagskraft, betont at det var lite rom for folkelig opposisjon mot embetsmennenes styre sentralt, regionalt og lokalt. Stortingsvalgene var kontrollert av embetsmennene, og det ble slått hardt ned på folkelig agitasjon, valgkampanjer og politisk organisering. Det eksisterte snevre rammer for ytringer, og opposisjonell presse ble straffet med høy porto og opposisjonelle ble forfulgt. Et politisk-moralsk normverk som samfunnseliten hadde skapt, tok kraften ut av den brede stemmeretten og valgbevegelser i de brede lag.³

Nå må det sies at bondeopposisjonen på Stortinget har vært belyst i flere arbeider,⁴ men med størst fokus på realpolitikk og bønder som interessegruppe, selv om ideologiske elementer i bondepolitikken også har fått plass. Dessuten har flere stortingsvalg fra første del av 1800-tallet og innføringen av kommunalt selvstyre i 1837 i utvalgte bygder vært temaer for hovedfagsoppgaver, særlig i 1960- og 1970-årene.⁵ Et nytt og interessant arbeid er Marthe

¹ O. Bjørklund, *Marcus Thrane*, Oslo 1982; R. Grankvist, *Thranitterbevegelsen i Trøndelag*, Trondheim 1966; T. Pryser, *Thranittene i Ullensaker. En sosialhistorisk analyse, uttrykt hovedoppgave i historie*, Oslo 1974; B. Steiro, *Marcus Thranes politiske agitasjon 1849–1855, hovedoppgave i historie*, Oslo 1971; samt en rekke andre hovedoppgaver om Thrane-bevegelsen.

² H. Try, Søren Jaabæk og bondevennrørsla, i *Heimen* nr. 3/1975, D. Slettan, *Søren Jaabæk og bondevennbevegelsen i Lister og Mandals Amt*, Oslo 1974; D. Slettan og H. Try (red.), *Bondevennene, Jaabækkrøsla 1865–1875* i serien *Vår Nære Fortid*, Oslo 1979.

³ J. A. Seip, *Utsikt over Norges historie. Tidsrommet 1814–ca. 1860*, bd. 1, Oslo 1974.

⁴ Seip 1974; S. Steen, *På fallittens rand*, bd. 1 i *Det frie Norge*, Oslo 1953; A. Bergsgård, *Ole Gabriel Ueland og bondepolitikken*, Oslo 1934; Aa. Skullerud, *Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene*, Oslo 1971.

⁵ Se oversikter hos Seip 1974: 208–209, og S. Steen, *Lokalt selvstyre i norske bygder*, Oslo 1968: 188 ff. Nyere forskning om bønder som politiske aktører er bl.a. J. T. Kobberød, «De bedste og mest oplyste Mænd» – Hovedtrekk i stortingsrepresentasjonen fra kjøpstaden Trondhjem og Søndre Trondhjems amt 1815–1833, hovedoppgave 1998, NTNU; S. S. Finstad Johansson, «til Christiania for at søge Forlindring i de store Tyngsler» – Bondetogene på Østlandet og bøndernes motstand mot skattepolitikken i 1818, masteroppgave i historie 2009, Universitetet i Oslo; G. Bolstad, «Der blev dyktig politiseret ...» – Politisk kulturdannelse i Øvre Telemark rundt 1814, masteroppgave i historie 2010, Høgskolen i Volda; samt M. Dahle Lautens, «Borgeraand udvikler sig kun

Hommerstads avhandling om bondepolitikk på Stortinget i årene 1815–1837, som viser hvor tradisjonelle bøndene var når det gjaldt agitasjon, retorikk og politisk dagsorden. Samtidig viser analysen at bondeeliter og deres nettverk rundt omkring i landet dannet grunnlag for sterk organisering eller mobilisering av forente krefter om felles mål.⁶

I denne artikkelen vil jeg med utgangspunkt i bygdene Råde og Onsøy i Østfold, Ås i Follo og Ullensaker på Romerike, Klepp i Rogaland og Salten i Nordland dokumentere på grunnlag av et rikt korrespondansemateriale etter formannskap og embetsverk, samt enkelte privatarkiv etter bønder, at det etter 1814 vokste fram en folkelig offentlighet som oppsto parallelt med at det ble etablert lokalpolitiske organer med bredere sosial representasjon og som representerte mer demokratiske beslutningsprosesser. Med dette oppsto det arenaer for diskusjon og spredning av frihets- og likhetsideer, for politisk aktivisering og organisering, og for forhandlinger og beslutninger som involverte flere ulike sosiale grupper i lokalsamfunnene. I disse miljøene ble det skapt gode vekstvilkår for radikalisering og samfunnskritikk med stor sprengkraft som ikke minst bondeledere kom til å målbære.

I min analyse er det benyttet kilder som etter alt å dømme utfyller og nyanserer det bildet historikere har fått av bondeagitasjon og bondeideologi i Stortingets protokoller, brevmateriale, supplikker, i tidens agitasjonsskrifter, og i aviser og blader. Ikke få av mine kilder er fortrolige brev av mer eller mindre privat karakter, mindre bundet av former og kontroll. Det gjelder like mye korrespondansen mellom embetsmenn som sto hverandre nær som den mellom gårdbrukere som var gode venner. Kildene avslører sterk politisk aktivitet i større deler av allmuen og svært godt orienterte bønder som tok i bruk ny ideologi og ny politisk forståelse. Mine funn endrer noe av inntrykket som tidligere forskning har hatt av bøndene som tradisjonalistiske i politiske tanker og handlinger.

Noe annet er det at demokratiseringen og frihets- og likhetsideologien ofte støtte sammen med standssamfunnets prinsipper og den autoritære arven etter eneveldet. Også i formannskap og kommunestyre hadde standssamfunnet og lydighetslæren sterke forsvarere. Demokratiseringen ble derfor i stor grad et oppgjør både med eneveldet og standssamfunnet. I denne artikkelen vil det bli argumentert for at 1814 i større grad var et brudd enn 1837. Innføringen av kommunalt selvstyre i 1837 gav bøndene betydelig politisk makt og fremskyndet demokratiseringsprosessen, men tendensene mot økt lokalt selvstyre og økende politisk bevisstgjøring av brede sosiale grupper kan føres tilbake til årene etter 1814.

almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhet», masteroppgave i historie 2010, Universitetet i Oslo.

⁶ M. Hommerstad, Politiske bønder. Bondepolitikk og Stortinget 1815–1837, phd.-avhandling i historie, Oslo 2012.

Mens Seip valgte å se på ideologi som langt på vei «politikkens tjenere, som en rasjonalisering av motiver for å begrunne overfor en selv eller andre en politisk handlemåte»,⁷ vil det i denne artikkelen bli argumentert for at ideologi i stor grad var en drivende kraft som omformet den politiske kulturen i norske lokalsamfunn i perioden 1814–1850. Ideologi var vel så mye en årsak til politisk utvikling som den var en avspeiling av eller begrunnelse for gruppeinteresser. Mens Seip legger til grunn at tidens politiske ideologi først og fremst tjente embetsmennene, vil det i denne fremstillingen tas til orde for at bøndene på ingen måte var passive mottakere av ideologi. De formet og tilpasset nytt tankegods til egen forståelse og egne interesser, og ikke minst til samfunnsbehov.

NYE OG GAMLE FRIHETS- OG LIKHETSIDEER

Jens Arup Seip hevder at grunnlovsutkastene i 1814 viste «at trangen til borgerlig frihet ... var mer allment utbredt og mer maktpåliggende enn trangen til politisk frihet».⁸ Seip viser til at den patriotiske liberalismen som slekten fra 1814 bar oppe, var et oppgjør med eneveldet eller despotiet. «Despoti» sto i sterk kontrast til «frihet». Friheten var lyset, og despotiet mørket. Frihet var kultur, opplysning, sannhet, natur, utviklet lov og orden motsatt vilkårlighet, usselhet, barbari, trelldom, lenker, moralsk fordervelse, forgjengelighet og egoisme. Mandighet og allmennånd var knyttet til «frihet», mens servilitet og egennytte heftet ved despotiet. I allmennånden lå kravet om at de styrende måtte følge «frihets vilje».⁹

Flere av disse frihetstankene var ikke nye. Håkon Evju har bl.a. kartlagt frihetsbegrepet i den politiske litteraturen i Danmark-Norge i 1784–1799. Forfatterne forestilte seg at de levde i en frihetstid som sto i sterk kontrast til tidligere tiders despotisme, fanatisme, intoleranse, maktmisbruk og mangel på menneskerettigheter. Tanken om menneskerettighetene hadde referanse til Den franske revolusjonen i 1789. Imidlertid var referansene til menneskerettigheter svært vagt formulert, og likedan vurderingen av ulike styresystemer. Det eneveldige statssystemet satte grenser for hvor langt politiske tenkere kunne utbrodere og utvikle sine definisjoner av frihet.¹⁰

Frihetsbegrepet i Danmark-Norge på slutten av 1700-tallet adskilte seg lite fra det vi f.eks. finner i Storbritannia og i de britisk-kontrollerte nordamerikanske koloniene før 1776. Ifølge John Phillip Reid dreide «the concept of liberty» seg ikke om rettigheter som trykke- og

⁷ Seip 1974: 10.

⁸ Seip 1974: 49.

⁹ Seip 1974: 90.

¹⁰ H. Evju, I revolusjonens skygge. En studie i den danske-norske politisering 1789–1799, masteroppgave i historie, Oslo 2008.

ytringsfrihet og rettssikkerhet, men var knyttet til en mer generell betraktning om frihet fra vilkårlig og urettferdig despotisme, og om å sette skranker for kongemakten. Liksom i Danmark-Norge ble «slavery», «tyranny» og «despotism» sett som motsetninger til «liberty» og «freedom». Imidlertid fantes det, ifølge Reid, i frihetsretorikken elementer som antydde prinsippene «representation» og «equality» i betydningen bredere sosial deltakelse i politikken, og likhet i rettigheter for alle sosiale grupper. Disse elementer kom aldri til å dominere på 1700-tallet, og ble faktisk mindre synlige etter det som er blitt kalt den amerikanske revolusjon.¹¹ Lignende funn har Jonas Nordin gjort for Sveriges frihetstid.¹²

På den annen side finner Kathleen Wilson at det i Storbritannia i perioden 1715–1785 ble en norm i politiske debatter å vise til «the sense or the opinion of the people». Folkeviljen ble i flere sammenhenger opphøyd til den høyeste sannhet og rette mening, og i dette lå det en forventning om at de styrende måtte følge folkeviljen. Derimot var det ulike og uklare definisjoner av hvilke grupper som utgjorde folket, og begrepet «folket» kunne fungere mer som abstrakte enn fysiske størrelser. Dette løp sammen med stadige beskyldninger fra en folkelig opposisjon mot makthavere og regjering om at de var korruperte, egennyttige og udugelige. Alt dette banet vei for større samfunnskritikk og opposisjon mot dem som styrte.¹³

I begynnelsen av 1800-tallet vokste deler av denne bevegelsen i England seg til en sterk radikal opposisjon som nettopp opphøyde folkemeningen og argumenterte for større folkelig representasjon i politikken, og for den radikale pressen ble kampen for ytrings- og trykkefrihet viktig. Den munnet etter hvert ut i charterisme og kampen for allmenn stemmerett.¹⁴

I Frankrike innledet revolusjonen i 1789, slik Kai Østberg beskriver det, kampen mot eneveldet, standsinndelingen, privilegiene, korporasjonene og provinsenes autonomi. Likhet og frihet mellom individene skulle fremmes ved å skape en sammensveiset og homogen fransk nasjon, med likhet i institusjoner og lovgivning og ved avskaffelse av alle særordninger for sosiale grupper, organisasjoner eller geografiske områder.¹⁵ I en svært spennende analyse av bakgrunnen for den franske revolusjonen har den amerikanske historikeren Michael Kwass kartlagt hvordan frihetsbegrepet i *L'ancien Régime* i Frankrike etter ca. 1760 og fram til 1789

¹¹ J. Ph. Reid, *The concept of liberty in the age of the American Revolution*, Chicago/London 1998.

¹² J. Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm 2000.

¹³ K. Wilson, *The sense of the people. Politics, culture and imperialism*, Cambridge 1995.

¹⁴ K. Gilmartin, *Print Politics. The Press and Radical Opposition in Early Nineteenth-Century England*, Cambridge 1996.

¹⁵ En god gjennomgang av oppfatninger av folket under de franske revolusjonene har Kai Østberg i K. Østberg, *Bildet av folket. Frankrike 1789–1848*, i H. Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis. Forutsetninger for folkestyre 1750–1850*, Oslo 2010: 45–67.

endret innhold. Mens frihet hittil hadde vært knyttet til vern om enkeltpersoners, grupper og korporasjoners privilegier og eiendom, ble begrepet utvidet til også å gjelde borgernes rett, også tredjestandens, til å gi sitt samtykke til skattlegging. Det som banet vei for denne utviklingen, var en hardhendt, vilkårlig og byråkratisert skattepolitikk. Etersom også de høyere stendene ble skattlagt, ble ulike sosiale grupper forent i felles motstand mot regimet. Nå ble det i klager og protester vanlig å fremstille statsbyråkratiet som despotisk, og skattepolitikken som vilkårlig og urettferdig. Skattekampen i de to tiårene før 1780 kjørte fram begrepene «borgere», «folkevilje» og «representasjon», og gav uttrykkene «likhet» og «frihet» et konkret politisk innhold. Ikke minst oppsto tanken om at tredjestanden, som skattebetalere på samme måte som de andre stendene, måtte ha rett til medinnflytelse og politisk representasjon.¹⁶

I Norge skulle nettopp hensynet til «folkeviljen» og understreking av de borgerlige friheter under inntrykket av den franske revolusjonen, utgjøre nye og sterke innslag i den politiske retorikken i 1814 og årene etter. I Grunnloven skulle de borgerlige friheter få en særstilling. Så mange som 11–12 av 110 paragrafer omhandlet de borgerlige friheter. Konstitusjonskomiteen hadde arbeidet under «stadig hensyn til ... den borgerlige friheds betryggelse, ejendommens sikkerhed og rettighedernes muligste lighed».¹⁷

At det skulle gjelde likhet i plikter og rettigheter mellom borgerne, var også et prinsipp som sto sterkt både i Grunnloven, og det kom til uttrykk i spørsmålet om verneplikt og adelskap. Prinsippet ble lagt til grunn i Stortingets behandling av den første vernepliktsloven og adelsloven i 1815–1816. Storkomiteen uttalte i forbindelse med behandlingen av adelsloven at adelsprivilegier ikke var store, men likevel upassende for en fri stat hvis konstitusjon overalt forutsatte som et hovedprinsipp fullkommen likhet mellom borgerne innbyrdes med hensyn til deres gjensidige plikter og rettigheter, og følgelig ikke i så henseende kunne ynde noen forskjell mellom stendene. Noe annet var det at den praktiske gjennomføringen av allmenn verneplikt kom til å bli nokså innskrenket.¹⁸

VAR DET ROM FOR EN FOLKELIG OFFENTLIGHET?

I Jürgen Habermas' verk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* er poenget at borgerskapet i Vest-Europa på 1700- og 1800-tallet skapte og definerte en ny offentlighet som materialiserte seg i

¹⁶ M. Kwass, *Privilege and the politics of taxation in eighteenth-century France. Liberté, égalité, fiscalité*, Cambridge 2000.

¹⁷ Seip 1974: 51 ff.

¹⁸ S. Steen, *På fallittens rand*, bd. 1 i *Det frie Norge*, Oslo 1953: 52 ff.

kaffehus, teatre, foreninger, selskaper, ulike andre møtearenaer og i aviser og skrifter. Disse institusjonene fremmet utvikling av en åpen, synlig og tilgjengelig debatt og opinionsdannelse, og bidro til å avprivatisere deler av borgerskapets sosiale og kulturelle sfære. Det ble således skapt et klart skille mellom en åpen eller offentlig borgerlig sfære og en lukket og privat borgerlig sfære. Den borgerlige offentligheten kom mer og mer til å bestemme dagsordenen og avgjøre hva slags meninger og synspunkter som var gangbare i den enkelte by, region eller stat.¹⁹

Habermas er blitt kritisert – særlig av Oskar Negt og Alexander Kluge – for å ha oversett arbeiderklassens offentlighet, og for ikke å ha tatt i betraktning at det fantes flere offentligheter som konkurrerte eller var i konflikt med hverandre. Habermas taper dermed av sikte fremveksten av en folkelig politisk kultur og radikaliseringen i de vesteuropeiske byene på 1800-tallet. Habermas forutsetter at den borgerlige offentlighet ble dominerende, og ikke minst preget den tanke- og forestillingsverdenen til de lavere sosiale lagene.²⁰

Den nevnte Kathleen Wilson har gått i rette med mye av den forskningen som har neglisjert eller oversett «the role of the people in contemporary political discourse». Hun viser til at folket hadde evne til å omdefinere og tilpasse elitens ideologi slik at den tjente egne interesser. Videre viser hun til at folket hadde betydelig evne til å initiere politiske aksjoner og drive agitasjon med egne ord og uttrykk. Wilson har inngående dokumentert, med utgangspunkt i England på 1700-tallet og med vekt på byene Newcastle og Norwich, at det eksisterte en politisk offentlighet rundt kroer, vinkjellere, kaffehus, klubber, selskaper, biblioteker og aviser, med stor og aktiv deltakelse fra folket. Det var tale om «broad-based participatory political cultures».²¹ I stor grad samsvarer Wilsons funn med den kartleggingen av folkelig politisk kultur som E. P. Thompson tidligere hadde gjort for hele England med særlig vekt på perioden 1780–1830.²² En tilsvarende offentlighet har Karin Sennefelt kartlagt for det svenske 1700-tallet, ikke minst i hovedstaden Stockholm.²³ Også «commoners», eller bønder, håndverkere og arbeidsfolk, kunne være med på å prege tanker, agitasjon og ord og uttrykk i den politiske kampen. Wilsons og Sennefelts studier, og for så vidt også Thompsons studier, står således i opposisjon til Jürgen Habermas' ensidige fokus på middelklassens eller borgerskapets rolle på 1700- og 1800-tallet som skapere av en offentlighet.

¹⁹ J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt 1990.

²⁰ O. Negt og A. Kluge, *Public Sphere and Experience. Towards an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, Minneapolis 1993.

²¹ Wilson 1995: 17.

²² E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth 1963.

²³ K. Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001 og K. Sennefelt, *Politikens hjärta, medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm 2011.

Nå må det sies at begrepet «offentlighet» er blitt kritisert for å ha et uklart meningsinnhold, og for å si lite om struktur og fysisk avgrensning. F.eks. har Karin Sennefelt argumentert for at det er mer hensiktsmessig å studere «offentliga rum», eller konkrete offentlige samlingssteder, og «social praxis».²⁴ Til dette kan sies at begrepet offentlighet også dekker «offentlige rom». Begge begreper sikter til arenaer som kaffehus, skjenkestuer, teatre, torg osv. Videre legger begge begreper til grunn at mange innbyggere innenfor en mer eller mindre bestemt radius har hatt fysisk tilgang til de offentlige samlingsstedene. Og på disse samlingsstedene har det foregått ulike typer av politisk kommunikasjon og samhandling, slik som spredning av nyheter og ideer, meningsutvekslinger, sosial norm- og verdiskaping og ulike former for politiske beslutningsprosesser med mange deltakere. Dette har skapt et skille mellom en offentlig og en privat sfære. På den annen side omfatter en offentlighet mye mer enn offentlige rom. Det dreier seg like mye om kommunikasjonssfærer som har en uklar fysisk eller geografisk avgrensning. Det gjelder f.eks. aviser og tidsskrifter som kan ha hatt en leserkrets spredt over store og uavklarte geografiske områder. Til denne kategorien hører også brev, løpesedler og propaganda som kunne bli spredt over store avstander. «Offentliga rum» og «platser», for å bruke Sennefelts terminologi, blir derfor etter min oppfatning et for snevert utgangspunkt når en skal forsøke å fange inn den nye politiske kulturen etter 1814.

Gir det mening å tale om en folkelig offentlighet i første del av 1800-tallet dersom bare de lokale elitene – embetsmenn, enkelte kjøpmannsborgere, godseiere og storbønder – dominerte og definerte offentligheten og den politiske dagsordenen? Og enda mer når kvinnene langt på vei var utelukket fra offentligheten?

Både E. P. Thompson og Kathleen Wilson kan kritiseres for å overdrive når de anvender betegnelsen «popular politics» på 1700-tallets og tidlig 1800-tallets England, selv om f.eks. Wilson vektlegger den sterke dominansen av mannlig middelklasse i foreningene, eller mer presist den nesten enerådende rekrutteringen av «white, well-to-do, non-Catholic Englishmen».²⁵ Sarah Richardson mener at Wilson i sine analyser opererer med en altfor sosialt inkluderende politisk kultur og overdriver «the role of the middling sort». Ifølge Richardson var de store masser ofte utestengt fra det utenomparlamentariske politiske liv og de lokale offentlighetene, ikke minst fra ulike typer klubber og selskaper. Så vel lav status og fattigdom som manglende lese- og skrivekyndighet sto i veien for medlemskap. Selv om massene hadde kontakt med den nye offentligheten, finner vi dem oftere som mottakere av

²⁴ Sennefelt 2011: 20–37.

²⁵ Se også P. Harlings anmeldelse av Wilsons bok i *Journal of Social History*, 1997, 30, 3.

idé- og kulturimpulser enn som deltakere i de ulike utenomparlamentariske arenaene.²⁶ Det er også klart at referansene til «the rights of the people» og «the sense of the people» hadde en instrumentell funksjon for den engelske opposisjonen, uten at den store folkemassen var innbefattet i begrepene. Peter Clark betoner i sin analyse av «British Clubs and Societies» nettopp at gjennombruddet for arbeiderklassen i foreningslivet kom sent på 1800-tallet og på en del områder først på 1900-tallet.²⁷

Ida Bull har i studier av foreningsdannelse i norske byer i tidsrommet 1760–1830 vist at borgerskapets menn avsondret seg som en egen sosial enhet både i forhold til høyere og lavere klasser. Bull finner samtidig at borgerklubbene i Trondheim fra 1760-årene til 1830-årene søkte å bryte ned skillelinjene mellom de ulike gruppene innen eliten. Når borgerklubbene uttalte at de ønsket å øke forståelsen mellom «alle stænder», henspilte det på det nye borgerskapet, som var en blanding av den gamle og den nye elite, eller utdannede og dannede grupper. Allmuen hadde selvsagt ikke adgang til disse klubbene.²⁸

Det er viktig å være klar over at bygdene på 1800-tallet hadde langt bedre vilkår for utvikling av en folkelig offentlighet. Medlemmer av embetsstanden og borgerskapet kunne i de fleste bygder telles på en eller to hender. Den lokale eliten var ofte for liten til å kunne skape sosialt eksklusive foreninger, selv om de kondisjonerte og dannede førte an og dominerte i styret. Det som kom til å kjennetegne foreningene på bygdene alt ved den første assosiasjonsbølgen i 1840-årene, var en relativt bred sosialt rekruttering, og disse var i mindre grad elitepreget enn det tilfellet var i byene.²⁹

Embetsmennene kom lenge til å dominere valgmannsvalgene til Stortinget, men den sterke bonderepresentasjonen i 1830-årene var et utslag av utviklingen av en motoffentlighet og agitasjon for å få valgt inn bønder på tinget. Embetsmenn omtalte bygdefolkets offentlighet med distanse og som annerledes enn offentligheten som embetsmenn delte med enkelte byborgere og storbønder. Det var heller ikke gitt at storbønder skulle bli invitert til selskaper hos de egentlig kondisjonerte. Det lå begrensninger i det lederskapet som embetsmenn og kjøpmannsborgere kunne utøve. Denne eliten kunne fort bli isolert.

I 1825 skrev Andreas Fredriksen Røed til Hans Børresen Aarneberg – begge tilhørte en opplyst bondeelite i Råde i Østfold – at «medens vi bønder omgaaes hindanden jevnlig, store som smaa, leve de store, eller vore embetsmænd og adelsarvinger afsondret paa sine gaarde

²⁶ S. Richardson, Review Article, *History in Focus* 1987, <http://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Empire/reviews/srichardson.html>.

²⁷ P. Clark, *British Clubs and Societies 1500–1800. The Origins of an Associational World*, Oxford 2000.

²⁸ E. Bull, Foreningsdannelse i norske byer. Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur, *Heimen*, 1997, 4: 311–324.

²⁹ H. Try, *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv*, Øvre Ervik 1985: 25 ff.

uden blik for verden for øvrig i præstegjeldet».³⁰ I 1848 uttrykte Jens Werenskjold, som satt med setegården Kjølberg i Onsøy og var av adelig herkomst, at det var utenkelig for ham og andre av hans rang «at socialiseres og gjøre selskab med nogle af bondestanden». Det hjalp ikke hvor stor gård og formue vedkommende hadde, om han ikke var «cultiveret og dannet», legger han til. Werenskjold nøyde seg med å invitere distriktets embetsmenn, også de militære, og herskapene på herregårdene Tom og Elingård.³¹ Formannskapet i Ullensaker noterte seg i 1846 at bondestanden hadde så lite «befatning og omgjengelse med distriktets øvrighed og embedsmænd», med unntak for tingmøter og søndagens gudstjeneste og den etterfølgende samlingen, at stendene «kunne være som fremmede for hinanden». Det kunne hende at enkelte av bygdas mest velformuende bønder med en viss dannelse i noen få tilfeller kunne få en invitasjon til en embetsgård. Helst holdt embetsstanden seg for seg selv.³² I 1855 forteller amtmann Paul P. W. Breder at embetsmenn og kjøpmenn i Salten så med ulyst på å drikke og tale sammen med allmuesfolk.³³

Vi ser sterke trekk av at bøndenes og embetsmennene offentlighet i stor grad var adskilt og at de sosiale og kulturelle berøringspunktene var langt færre enn det man kanskje skulle tro. Til dette hovedmønstret kommer at formannskapene etter 1837, liksom bondeopposisjonen på Stortinget i 1830-årene, i flere sammenhenger ytret seg sterkt kritisk til embetsstanden.³⁴ Dette hadde sammenheng med en politisk utvikling som startet før 1837. Men hvor sosialt inkluderende var offentligheten på bygdene i tidsrommet ca. 1814–1850? Hvem var «folket» og «medborgerne»?

ET NYTT SYN PÅ «FOLKET» OG «BORGERE» VINNER FRAM

«Folket» og «borgere» som politiske størrelser kunne ha skiftende betydninger blant politisk bevisste og taleføre rundt omkring på bygdene. I visse sammenhenger kunne det være naturlig å innskrenke borgere til dem som eide eller disponerte over jordeiendom eller hadde en annen formue og en viss inntekt. Stemmerettsreglene kunne danne grunnlag for en grensesetting mellom de egentlige samfunnsborgerne og de andre. Tanken om at en ekte samfunnsborger måtte være uavhengig og fri fra et herskap, sto altså sterkt. Få uttrykte dette klarere enn

³⁰ Årnebergs private gårdsarkiv i Råde. Korrespondanse mellom Andreas Fredriksen Røed og Hans Børresen Aarneberg på samme brevpapir, 1. og 3. april 1825.

³¹ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Jens Werenskjold til sogneprestene i Råde og Onsøy, 14. aug. 1848.

³² Ullensaker kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Uttalelse fra Ullensaker formannskap, 1. okt. 1846.

³³ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1855. Korrespondanse mellom amtmann Paul P. W. Breder og fogd Hans Holst, 25. febr. og 2. mars 1855.

³⁴ K. Dørum, Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner i Norge ca. 1700–1850, i H. Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis*, Oslo 2010: 71–104.

Onsøy formannskap i 1844: «Vi må skjelne mellem de afhængige og de uafhængige. Den som ejer tilstrækkelig til at selv kunne bestemme hvad han bør tenke og mene, er den fuldverdige og meningsberettigede samfunnsborger.»³⁵ Selv om det bondedominerte politiske lederskapet i mange kommuner i 1830- og 1840-årene stilte seg kritisk til embetsmannsveldet og til privilegie- og standssamfunnet, kunne det sosialt være en avgrunn ned til husmenn, daglønnere og tjenestefolk. Bondeledere nølte i visse sammenhenger ikke med å påpeke at eiendomsløse og avhengige, og de som var i tjeneste eller arbeid hos en husbond, ikke kunne betraktes som egentlige samfunnsborgere med politiske rettigheter. I dette lå det en kraftig innsnevring av en folkelig offentlighet.

Det sterke skillet mellom de egentlige samfunnsborgere og de andre, knyttet til kriterier som eiendom, uavhengighet, kunnskap og opplysning, hadde ikke bøndene suget fra eget bryst. Det var en oppfatning som ikke bare inngikk i en allmenn norsk politisk forståelsesverden, men også i en europeisk. Det var her tale om alleuropeisk og nordamerikansk tankegods som ble hevdet med styrke av elitemiljøer i mange land som opplevde økende demokratisering.

Skepsisen til «arbeiderclassen» manifesterte seg i uttalelser fra bondeeliter i ulike sammenhenger. I 1845 uttalte formannskapet i Råde at «arbeiderclassen ikke er modne, oplyste og uafhængige nok til at fremtrede som fuldværdige borgere». Uttalelsen var adressert til formannskapet i Onsøy, som sluttet seg til vurderingen med disse ord: «Et umyndig folk under en husbondes autoritet kan ikke gives indflydelse.»³⁶

I Ås i Follo uttalte formannskapet i 1844 at «den enfoldighed og indskrænking som mange af os almuefolk leve under, ikke borger for at enhver borger med tyngde og autoritet kan ydre sig om de almene sager og anliggender».³⁷ Ordføreren i Skjerstad kommune i Nordland understreket i 1838 at det var meget farlig å gi «politisk frihed» til «folk, der endnu ikke ere blevne aandsmyndige, det vil sige som mangle den kundskab og dygtighed, som udfordres til selv at raade over, eller deeltage i deres borgerlige anliggender».³⁸ Tanken om en bred folkelig politisk deltakelse hadde i de første tiårene etter 1837 liten eller ingen støtte fra den store majoriteten av bondepolitikere.

³⁵ Fredrikstad kommunearkiv, Onsøy kommune, Onsøy formannskap, journalsaker 1843–1848. Brev fra Onsøy formannskap til Smålenenes amt, 4. sept. 1844, med påtegnet svar 12. sept. 1844.

³⁶ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Råde formannskap til Onsøy formannskap, med gjensvar, 2. og 6. nov. 1845.

³⁷ Ås kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Ås formannskap til Aker og Follo fogderi, 12. okt. 1844.

³⁸ Nordlands fylkesarkiv, Skjerstad kommune, formannskap, møtebok nr. 1838–1876, fol. 3–5.

Samtidig kunne det i andre sammenhenger gi en ekstra styrke å la «folket» og «borgere» omfatte hele allmuen, og i noen tilfeller også kvinner. Dette ble ikke minst gjort i forbindelse med forsvar av likhetstanker. Vi aner i løpet av perioden 1814–1850, og kanskje særlig i 1840-årene, en glidning mot mer sosialt inkluderende betydninger i pakt med at de lokalpolitiske arenaene åpnet seg for flere sosiale grupper. I 1834 skrev bonden Jens Olsen Nordby i Ullensaker at «bygdens folk, det være sig høi som lav, bonde som husmand, må give ord og mening til kjende ved neste almuesamling». Han skrev også at folkeviljen måtte forankres i så mange av bygdas innvånere som mulig. Også de som ikke hadde stemmerett hadde talerett, understreket han. Det var ikke nok å lytte til dem som var stemmeberettiget. Alle voksne menn som skjøttet seg noenlunde, burde høres.³⁹ I 1842 opplyste Ullensaker formannskap overfor formannskapet i Nes at man ville høre så mange som mulig av «almuens folk» når det gjaldt spørsmålet om vei- og bruvedlikehold. Det het at stemmeberettigede ikke skulle aktes høyere enn noen annen i forsamlingen. Skulle det nedsettes kommisjoner, måtte det ikke være noe vilkår at mennene hadde stemmerett. «Bygdens medborgere er de aller fleste menn, eller kvinder i deres sted, som raade over egen husholdning.»⁴⁰ Råde formannskap uttrykte noe lignende i 1849. «Det er en mistydelse og feil utlegning at folket kun er dem der kan ansees som stemmeberettiget og valgbare.» Om ikke stor fattigdom og mangel på forstand fratok dem evnen til å tale uavhengig, skulle alle kunne innkalles til almuesamling. Man var ikke fremmed for at gifte kvinner på sine menns vegne kunne møte og uttale seg. Man burde anse de aller fleste av sine sambygdinger som medborgere. «En sambygding er en medborger.»⁴¹ I Skjerstad het det fra ordføreren i 1853 at det ikke måtte gjøres forskjell på stemmeberettigede borgere og borgere uten stemmerett når det skulle holdes avstemning på kirkebakken om viktige bygdesaker.⁴²

Disse utsagnene avslører spenningen mellom to ulike forståelser av folk og borgere. Det var en uttrykt uenighet om hvem man skulle regne med. Det foregikk åpne samtaler og diskusjoner som førte til kompromisser, tilpasninger og endringer. Diskursen førte til noe nytt, og tendensen var klar. Det gikk mot sosialt videre betydninger. I 1852 skrev sognepresten i Råde at mens man tidligere hadde lagt stor vekt på hvem som var stemmeberettigede eller ikke ved stortings- og kommunestyrevalg, var det nå avgjørende å høre så mange som mulig

³⁹ Ullensaker kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Jens Olsen Nordby til Ullensaker formannskap, 12. juli 1834.

⁴⁰ Ullensaker kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Ullensaker formannskap til Nes formannskap, 24. sept. 1842.

⁴¹ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Råde formannskap til Rygge formannskap, 12. nov. 1849.

⁴² Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1853. Brev fra Skjerstad formannskap ved ordføreren til Salten fogderi, 1. okt. 1853.

av bygdas folk når viktige vedtak skulle fattes.⁴³ Samme erfaring hadde formannskapet i Bodø landsogn gjort seg. I 1854 skrev det at skillet mellom stemmeberettigede og «andre af bygdens medborgere» i løpet av det to siste decennier var i ferd med å bli visket bort i flere sammenhenger. Mange beslutninger var gitt etter at «hele folkeviljen var hørt». Kommunestyret og formannskapet fant sin hovedoppgave i å sette ut i livet «den mest talstærke folkeopinion, den det er majoritet for blandt bygdens folk, husmænd, dagleiere og fattige fiskere indbefattet».⁴⁴

I bygder som Ås, Råde, Onsøy, Ullensaker, Klepp, Bodø landsogn og Skjerstad synes hovedmønstrer å være at formannskapet ble mer og mer dominert av bønder utover i 1840- og 1850-årene, mens kommunestyret var det fra første stund.⁴⁵ I perioder satt det en og annen prest eller kapellan i formannskapet, og kanskje en og annen militær embetsmann, kjøpmannsborger eller en annen standsperson, men uten at disse synes å ha kunnet endre en generell embetsmannsfiendtlig holdning. Formannskapene kunne nok ha en overrepresentasjon av storbønder i enkelte perioder, mens kommunestyrene hele tiden gjenspeilte brede lag av gårdbrukerne, med innslag av småbrukere og selveierhusmenn. Dette er mønstre som synes å gå igjen i mange andre lokalhistoriske arbeider.

At de nye kommunale organene etter 1837 lokalt ble oppfattet som noe annet enn den gamle øvrigheten og som representative for hele eller store deler av bygdefolket, har vi flere belegg for. De skriftlige henvendelsene til formannskapene fra høy og lav var mange allerede kort tid etter at de hadde trådt i funksjon i 1838 eller 1839. Grupper av husmenn eller husmenn enkeltvis kunne be om reduksjon i skatter og avgifter, eller om beskyttelse av fiskerettigheter overfor konkurrerende fiskere eller støtte i konflikt med gårdbrukere om utmarksrettigheter. Fattige søkte alltid enkeltvis om fattigstøtte. De relativt mange slike brev som f.eks. kommunearkivene i Ås og Råde rommer, vitner ikke bare om økende lese- og skrivekyndighet, men også om økende politisk bevissthet. I noen få brev fra småkårsfolk, finner vi også mer generelle ytringer om styre og stell. En fattig kvinne i Ås skrev i 1843 at «de store i bygden styre for de store og ikke de smaa. Vis de store styrte for de smaa, vilde mange flere ha vært større og de store noget mindre. Jeg haaber at vort formannskap skal være

⁴³ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra sognepresten i Råde til Råde formannskap, 14. mai 1852.

⁴⁴ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1854. Brev fra Bodø landsogns formannskap til Salten fogderi, 2. mai 1854.

⁴⁵ Her viser jeg til K. Dørum, *Bondestyre, kamp og forsoning. Ås 1850–1940*, Elverum 2007, K. Dørum, *Midt mellom byene. Råde 1850–1940*, Fredrikstad 2008, K. Dørum, *Onsøys historie ca. 1800–1905*, Fredrikstad 2012, samt et uferdig arbeid om Bodø by (med de tidligere Skjerstad, Kjerringøy og Bodin kommuner) som skal trykkes våren 2013.

folket og tjene folket, og alle dem der er innvaanere i bygden.»⁴⁶ Dette var en del av begrunnelsen for en søknad om midlertidig fattigunderstøttelse. Deler av retorikken hadde opphav i gammel folketradisjon om de urettferdige, slemme og grådige «store», som var embetsmenn og kjøpmannsborgere, og de «små» eller allmuen som måtte lide under dette. Samtidig rommet retorikken nye elementer under nye politiske vilkår. Kvinnen kunne i brevet tillate seg både å kritisere formannskapet og opphøye det til en forsamling som var for og av folket, i tråd med tidens nye ideologiske strømninger. I 1846 kom tolv husmenn i Råde med følgende oppfordring til formannskapet i en sak om fiskerettigheter: «... vi behøve mænd valgt af folket som kan laane øre til hvad folk, baade smaa og store, synes at ville og mene. Det er ingen grund til at tvivle paa vore mænd der er valgt til opgaven.»⁴⁷ Den samme politiske kunnskapen og bevisstheten anes i dette eksemplet.

Den folkelige offentligheten på bygdene i første del av 1800-tallet var ledet og sterkt preget av bondeeliter. Dette ble imidlertid balansert av at de ofte følte seg bundet av brede opinionsdannelser i bygdene. Dette forklarer den rike korrespondansen mellom formannskap og grupper og enkeltpersoner i bygda. Vi merker også at folket og borgere tenderte mot å omfatte de aller fleste voksne menn i bygdene, og i noen tilfeller også kvinner. Synet på kvinnes rolle i offentligheten må imidlertid diskuteres nærmere.

DEN MASKULINISERTE BYGDEOFFENTLIGHETEN

På en viktig måte synes den nye folkelige offentligheten i de første tiårene av 1800-tallet å bli mer sosialt ekskluderende. Det skjedde en maskulinisering av offentligheten. Både Jens Arup Seip og Kai Østberg har trukket fram hvordan mandighet i den norske patriotiske retorikken i den første tiden etter 1814 fremsto som en forutsetning for frihet og som en viktig egenskap ved det norske og ved nordmenn, i motsetning til det despotiske, servile, feige, og ikke minst det kvinnelige svenske.⁴⁸ Østberg anvender treffende karakteristikker som «den maskuline røffhet i den offentlige debatt», «fronten mot galanteriet» og om «nasjonenes kjønnsroller».⁴⁹ Flere forskere har understreket maskuliniseringen som en viktig del av den borgerlige offentligheten i siste del av 1700-tallet i Vest-Europa og Nord-Amerika. Det var en tendens til

⁴⁶ Ås kommunearkiv, Ås formannskap, korrespondanse. Brev fra Mari Knutsen til Ås formannskap, 12. april 1843.

⁴⁷ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra tolv husmenn til Råde formannskap, 30. aug. 1846.

⁴⁸ Seip 1974: 90 ff.; K. Østberg, Kvinnelighet og mannlighet som dimensjoner i det politiske liv i Norge før og etter 1814, i Å. Karlsson-Sjøgren (red.), *Kvinnor och politik i det tidigmoderna Norden*, Reykjavik 2007: 95–114.

⁴⁹ Østberg 2007.

at kvinner ble skjøvet ut fra både foreningsliv og selskapsliv. Klubbene og selskapene fikk ofte karakter av å være eksklusivt mannlige, og kvinnens sfære ble redusert til den private og det hjemlige. Mannlige egenskaper ble trukket fram som gode, og representerte sannhet, høy moral, det allmenne vel, uselviskhet, mot og tapperhet, fornuft og klokskap. I kontrast til dette ble kvinner betegnet som egoistiske, barnslige, uansvarlige, styrt av irrasjonelle følelser, og til og med onde og umoralske. Kvinnene fylte på ingen måte et borgerideal. I tillegg skjedde det en endring av mannsidealet. Det aristokratiske galanteriet og føleriet, som av kritikere på 1700-tallet ble definert som tåpelig kvinnelig, måtte vike for en langt tøffere, mer følelseskontrollert og atletisk mann som ideal.⁵⁰

En sterk understreking av maskuline verdier, og trolig et skifte i synet på menn og kvinner, finner vi også i den lokalfolkelige offentligheten. I 1826 skrev Andreas Fredriksen Røed til Hans Børresen Aarneberg i Råde at «vi maa ikke faae flere umandige og kvindelige mænd ind i vor flok». Det dreide seg om en konflikt mellom to grupperinger i bygda, og det gjaldt å mønstre de rette menn.⁵¹ I 1845 uttalte Ås formannskap at «mandighed, frittalenhed, mod og standhaftighed er vor bygds og lands dyder».⁵² I 1845 utbrøt fogden Hans Holst i Salten ironisk at «de mandige og tabre landsens kvinder have indtaget den rolle og fyldt det ideal som mændene burde ha følt sig kallet og æret til». Han var rystet over hvor mye ansvar for gårdsdrift og representasjon av familien utad som fiskerbøndene og fiskerne i Salten overlot til sine kvinner.⁵³ Det er åpenbart at mange aktører i ulike lokale offentligheter målbar den sterke vektleggingen av mandighet som en del av et norsk ideal. Dette kan ha skapt flere nye stengsler for kvinnelig deltakelse i den folkelige offentligheten. Samtidig kunne det være forskjell på ideal og virkelighet, noe beretningen fra Salten vitner om.

ÅRET 1814 SOM ET BRUDD

Året 1814 markerte et brudd. Det ble starttidspunktet for utviklingen av en folkelig offentlighet som var frie, rikere og hadde en annen karakter enn den som hadde eksistert før 1814. Den offentligheten som hadde eksistert før 1814, var statskontrollert. Normen var at folkesamlinger skulle innkalles og ledes av embetsmenn som fogd, lensmann, prest og

⁵⁰ C. Hall, *White, male, and the middle class; explorations in feminism and history*, Cambridge/Oxford 1992; J. B. Landes, *The public and the private sphere*, i J. Meehan (red.), *Feminists read Habermas*, New York/London 1995; A. Clark, *The Struggle for the Breeches. Gender and the Making of the British Working Class*, London/Berkeley/Los Angeles 1995. Se også P. Carter, *Men and the Emergence of Polite Society 1660–1800*, i *Women and Men in History*, Edinburgh 2001.

⁵¹ Årnebergs private gårdsarkiv i Råde. Korrespondanse mellom Andreas Fredriksen Røed og Hans Børresen Aarneberg på samme brevpapir, 22. og 25. mars og 4. april 1826.

⁵² Ås kommunearkiv, Ås formannskap, korrespondanse. Uttalelse fra Ås formannskap, 24. okt. 1845.

⁵³ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1845. Korrespondanse mellom fogden i Salten og amtmanden i Nordland, 12. og 17. sept. 1845.

sorenskriver. Samlingene skulle begrenses til tingstua eller tingtunet og kirkebakken etter gudstjenesten. Den nye offentligheten utover på 1800-tallet formidlet mer dyptgående og prinsipielle diskusjoner som forutsatte kunnskap om en større verden gjennom egne og andres reiser, og gjennom litteratur og aviser. Myndighetene slakket grepet og kontrollen. På bestemte plasser eller lokaler møttes folk for å utveksle og diskutere nyheter, tanker og ideer ut over det lokale og det private, og her kunne det fattes uformelle beslutninger. De gamle rammer for offentligheten ble sprengt. Folk snakket ikke lenger bare om vær og vind, avlinger, fangster eller om den strenge presten og den upålitelige fogden. Nå diskuterte man det som skjedde på Stortinget, i hovedstaden, og fryktelige hendelser i utlandet. Til diskusjonene hørte også prinsipielle spørsmål som folkeviljen, religionsfrihet, formannskapetets og den gamle øvrighetens makt. 1700-tallets frihetsbegrep, som for allmuen i hovedsak begrenset seg til hevding av sedvanebundne rettigheter, fikk etter 1814 flere og nye betydninger.

Flere kilder støtter opp under dette hovedinntrykket. I 1832 kunne sognepresten i Råde, Johannes Irgens Hadeln, i et brev til sin kallsbror i Onsøy berette at både bønder og husmenn i de senere årene hadde vist en stadig økende interesse for «rigets og landets felles anliggender som borgere af staten». Han hørte ofte at de eldre i bygda klaget over at de unge «hadde hevet sig op som stormundede og høje herrer», og unge plassfolk og sønner av husmenn tedde seg som «alvidere og besserwissere». De hadde en mening om alt, og de kvidde seg aldri for å kritisere beslutninger som regjering, storting og øvrighet hadde fattet. Det ble talt mye om at bygdefolket var å regne som borgere, og at de med Grunnloven hadde fått «friheds rettigheder». Sognepresten fremholdt at forbedringene av skolevesenet hadde ført til at større lag av befolkningen hadde fått del i «mangen slags kundskab og viden». Sognepresten stilte seg ikke udelt negativt til disse nye strømninger, men advarte mot at den nye frihet kunne gå folk til hodet.⁵⁴

De samme erfaringer hadde Onsøy-presten Jens Christian Kjøning hatt. Imidlertid var Kjøning mer uforbeholdent positiv enn sin kallsbror i naboprestegjeldet. Han kunne berette at bønder så vel som «bygdens husmænd og arbeiderfolk» hadde våknet opp av «sløvhed, dorskhed, overfladiskhed og ligegyldighed» til «at blive bevidste borgere». Kjøning priset «Grundlovens værk og velsignelse». Sløvhetens slør var fjernet, og bevisstheten var nådd de fleste av bygdens menn. Det var ikke det tema eller anliggende som husmenn eller daglønnere ikke kunne diskutere. Utenfor tingstua, på kirkebakken eller i gjestgiveriene summet

⁵⁴ Råde kommune, kommunearkiv, brev før 1837. Brev fra sognepresten i Råde, sogneprest Johannes Irgens Hadeln, til sognepresten i Onsøy, Jens Christian Kjøning, 7. des. 1832.

samtalene og diskusjonene, og hissige kunne diskusjonene bli når bygdefolket diskuterte med fremmede svensker om hvem som var friest av nordmennene eller svenskene. Kiønig forteller at det å være fri og kunne uttale seg uten frykt for øvrigheten og domstoler, var en «friheds triumf» som nordmennene og onsingene hyllet og var stolte av. Mye av forutsetningen for den økende politiske bevisstheten blant bygdefolket fant presten i den økte skolegangen og i lærere som hadde større lærdom og visdom enn sine forgjengere. Liksom i Råde reagerte de gamle i bygdesamfunnet på den nye ånd blant de unge. En slik frittalenhet hadde vært uhørt da de var unge, kunne presten berette.⁵⁵

Sogneprestenes skildringer i sine brev til hverandre er nok preget av overdrivelser og stereotyper. Likevel har de begge registrert nye og sterke strømninger i sine prestegjeld som bare hadde fått virke i noen tiår. Et viktig skifte hadde inntrådt. Stadig større deler av befolkningen deltok i en offentlighet, og begrepet «borger» synes å ha inngått i den nye allmueretorikken. I forlengelse av dette hadde store allmuegrupper fått bevissthet om de borgerlige friheter generelt, og friheten til å ytre seg spesielt. Vi har flere tilsvarende beretninger fra andre områder, som enda klarere beskriver utviklingen av en folkelig offentlighet.

I Ås i Follo skrev sogneprest Joakim Fredrik Kjelstrup i 1835 at bygdefolket i løpet av få år var blitt «gode og skikkelige borgere af staten». Bygdefolket var begynt å samtale om «anliggender der berørede hele det ganske land og rige, og Norges sag». Felles bygdesaker ble «ventileret» innbyggerne imellom med et større og voldsommere engasjement enn det som hadde vært tilfellet tidligere. Så vel husmannen som bonden kunne på gjestgiverstedet Korsegården formidle rykter fra hovedstaden. Ofte sirkulerte det slagord på sedler i bygda. Her kunne det stå skrevet mindre respektfulle ord om enkelte stortingsmenn, men kritikken mot regjering var vag og ullen. «Det tales nok enkelte mindre ærbødige ord om Regjeringen, men aldrig om Kongen. Dog er al mulig misnøie surret ind med søde fraser, slig at man kan blive uantastelig.» Ellers hadde det i de senere år kommet i stand ulike drikkegilder på gårder og husmannsplasser. Karene møttes hos hverandre for å drikke øl og «tale varmt og heftig om hvorledes land og bygd burde styres». Sognepresten hadde stadig oftere hørt at bygdefolk talte om at «de rige ikke burde skaanes for nogle af de offentlige tyngsler». Det het også at «alle stender burde ansees lige gode», og de borgerlige friheter, «også den lille mands ret til at ytre sig», måtte vernes av konge og regjering. Kjelstrup kunne også merke et generasjonsskifte. De gamle mente at de unge hadde opphøyd seg til grever og baroner, og

⁵⁵ Råde kommune, kommunearkiv, brev før 1837. Brev fra sognepresten i Onsøy, Jens Christian Kiønig, til sognepresten i Råde, Johannes Irgens Hadeln, 10. des. 1832.

«talede altfor frit fra sin mund». Kjelstrup mente det var nyttig at allmuen hadde våknet opp fra søvne og fra sløvhet, og var blitt mer opplyste. Samtidig fryktet han at allmuen kunne miste den nødvendige respekt for lov og øvrighet.⁵⁶

I 1839 uttalte formannskapet i Bodø prestegjeld at det i de senere år hadde vært et økende antall sammenkomster i både Bodø by og i landsognet. De artet seg som «diskussionscluber» og «drikkestuer», og de fant sted både i enkelte bygårder og i gårdene utenfor byen. Det ble drukket for «Norges sag», og for «frihed og lighed mellem borgerne». I motsetning til fogden og amtmannen i Salten så ikke formannskapet noe betenkelig med dette. Dog kunne det fremkomme kritiske ytringer om «øvrighedens bestyrelse», men det var noe man måtte akseptere i en fri stat og «med et friheds elskende folk». Formannskapet viste til at dette var i tråd med Grunnlovens ånd. I Bodø prestegjeld deltok både høy og lav i sammenkomstene.⁵⁷

Mye av politiseringen hadde en nær sammenheng med at stadig større lag av befolkningen kunne lese og skrive. Leseselskapene og allmuebibliotekene, som begynte å dukke opp i stort antall i 1830- og 1840-årene, fikk stor betydning. Forutsetningen for dette var nok i noen grad de mindre fremskrittene i skolevesenet, som til dels ble utløst av skoleloven av 1827. I årene fremover ble det mer vanlig med seminarister som omgangsskolelærere, og de avløste ofte tvilsomme og lite skikkede læreremner uten noen som helst utdanning eller opplæring. På den annen siden viser Jostein Fets undersøkelser at det ikke er noen automatisk kobling mellom lese- og skrivekyndigheten og utvikling av skolevesenet. Fet mener at lesekyndigheten hos allmuen allerede på 1700-tallet kom til å bli utbredt, og han daterer gjennombruddet for oppbygging av private boksamlinger hos bønder heller til 1700-tallet enn til 1800-tallet. Ennå i 1840- og 1850-årene var skolestellet i mange deler av landet nokså primitivt og mangelfullt.⁵⁸ I Holland og Tyskland er betegnelsen *Die Lese-Revolution* blitt anvendt på den sterke sosiale utbredelsen av litterær kultur på 1700-tallet, som i stor grad skjedde uavhengig av et offentlig skolevesen. Forskere i disse landene har sett leserevolusjonen som en viktig forutsetning for utviklingen av en folkelig offentlighet og politisk kultur i siste del av 1700-tallet.⁵⁹

⁵⁶ Ås kommunearkiv, formannskap, korrespondanse før 1837. Brev fra sogneprest Joakim Fredrik Kjelstrup til Aker og Follo fogdekontor, 8. okt. 1835.

⁵⁷ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker. Uttalelse fra Bodø prestegjelds formannskap, 2. des. 1839.

⁵⁸ J. Fet, *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Oslo 1995, J. Fet, *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850*, Oslo 2003.

⁵⁹ N. van Saas, *The Netherlands, 1750–1813*, i H. Barker og S. Burrows (red.), *Press & the Public Sphere in Europe & America: 1760–1840*, New York 2002: 48–68.

I 1840 skrev formannskapet i Tranøy i Troms dette til sognepresten: «Det er alle og enhver bekjendt at vor bygd har erhvervet sig det i sandhed faderlige vidnesbyrd, at den besidder i sin midte mange ualmindelig oplyste bondemænd. Af os kan og bør det saaledes med rette ventes at vi ikke staae tilbage for andre sogn i iver og bestræbelser for oplysningens fremme.» Disse ordene innledet en forespørsel om å få opprettet et kommunalt allmuebibliotek. Det het at det bl.a. var viktig at det nye sognebiblioteket abonnerte på aviser, og bestyreren for det nye sognebiblioteket burde lese høyt for allmuen i de mørke vinterkveldene. Det er verdt å merke seg at selv om Tranøy ennå manglet et bibliotek, var det mange lesevante og opplyste bønder i bygda.⁶⁰

I Skjerstad i Salten i Nordland uttalte den liberale personellkapellan og ordfører Johan Fredrik Lampe i 1841 at folkeopplysningen i bygda hadde nådd det som for bare noen tiår siden ville ha fortont seg som «uante høider». Store lag av befolkningen leste bøker og skrifter og diskuterte. Lampe så «den nye bevidsthed om landets og districtets mange ulige anliggender og vilje til at fremme et standpunct, underbygget med resonnementer» i lys av økt leseferdighet, spredning av bøker og skrifter, og ikke minst et bedre skolevesen.⁶¹

Det hadde lenge eksistert arenaer for en folkelig politisk kultur, slik som gjestgiversteder, skjenkestuer og kirkebakken og tunet utenfor tingstua. Det nye var at det foregikk en jevn spredning av politiske ideer og nyheter fra hovedstaden og byene og ut til bygdene, og at de folkelige arenaene ble aktivisert på en ny og sterkere måte. Opplysningen og kunnskapen hadde økt, flere kunne lese, og flere bøker og skrifter sirkulerte. Dermed kom diskusjonene mellom allmuemenn og allmuekvinner utover på 1800-tallet til å romme mye mer enn det som hadde vært tilfellet på 1700-tallet. Den folkelige offentligheten ble ikke bare styrket av opplysning og kunnskapstilstrømning via aviser og skrifter. Noe som ytterligere bidro til å styrke utviklingen av en folkelig offentlighet var utbyggingen av lokalt selvstyre, i tillegg til at Stortinget ble en viktig arena for bondeopposisjonen.

POLITISKE ARENAER FOR FOLKET

Sverre Steen trakk i sine analyser av lokalt selvstyre i Norge på 1800-tallet fram visse utviklingslinjer fra 1700-tallet og fram mot 1837, og betonte at det var en viss grad av kontinuitet før og etter innføringen av kommunalt selvstyre. Imidlertid konkluderte han med

⁶⁰ Statsarkivet i Tromsø, Tranøy prestegjelds formannskap, kopibok nr. 1, 1838–1876. Brev fra Tranøy formannskap til sognepresten, 21. juli 1840.

⁶¹ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1841. Brev fra ordfører Johan Fredrik Lampe til Salten fogdekontor, 21. sept. 1841.

at det i bygdene før 1837 rådde et klart embetsstyre, ettersom embetsmennene oppnevnte de lokale ombudsmennene og hadde mye av beslutningsmyndigheten. Med formannskapslovene i 1837 ble kommunestyre og formannskap derimot tildelt stor kompetanse og myndighet på alle bygdekommunale områder.⁶² I det følgende vil jeg påvise en mye sterkere utvikling mot kommunalt selvstyre før 1837 enn det Steen i sin tid la til grunn.

I byene skjedde det etter 1814 og før 1837 egentlig ingen endringer som utfordret et sterkt elitestyre som var dominert av embetsmenn og storborgere.⁶³ I bygdene fant det derimot sted en klar demokratisering. Betegnelsen sognekommisjoner og bygdekommisjoner kom til å erstatte betegnelsen fattig- og skolekommisjon i ulike deler av landet, og kommisjonene fikk flere medlemmer og noe bredere sosial sammensetning. Noe av denne utviklingen hadde forutsetninger tilbake til 1700-tallet. I Trøndelag og Nordland var denne institusjonen blitt innført i 1790 i forbindelse med innføringen av et offentlig fattigvesen, og da som en administrativ forenkling av ordningen med skole- og fattigkommisjoner som Østlandet og Vestlandet hadde hatt henholdsvis siden 1740- og 1750-årene. Det ble fra 1816 vanlig å utvide bygde- eller sognekommisjonene, som hadde bestått av sogneprest, lensmann og fire medhjelpere, med bygdas valgmenn, og som telte alt fra én til tre–fem personer. Etter loven skulle utvidelsen med valgmenn gjelde skolekommisjoner, men det smittet også over på bygdekommisjonen. I praksis kom flere bygder til å utvide bygdekommisjonene med enda flere menn. I tillegg fikk sogne- og bygdekommisjonene utvidet kompetanse ved at de gjerne hadde et overordnet ansvar for bygdemagasin og for forsyningssituasjonen. I tillegg kom de til å representere bygdesamfunnet i ulike saker som angikk det bygdekommunale fellesskapet. Med utvidelsen av kommunale oppgaver og med bredere sammensetning kom disse kommisjonene til å bli politiske skoler for stadig flere av bygdefolket.⁶⁴

Når det gjelder demokratiseringsprosessen, er det likevel bruken av store bygderepresentasjoner og folkeavstemninger som betydde mest. Bygderepresentasjoner og folkeavstemninger var institusjoner som involverte en langt større del av lokalbefolkningen enn sogne- eller bygdekommisjonene, som lett kunne få et elitepreg. Dette er institusjoner som ikke tidligere har vært gjenstand for større analyser, selv om den lokalhistoriske litteraturen har mange eksempler.

Det er viktig å påpeke at folkeavstemninger ikke var noe som kom med innføringen av kommunalt selvstyre. De synes å ha blitt innarbeidet i mange bygder allerede i årene etter

⁶² S. Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, Oslo 1968.

⁶³ H. E. Næss, *Det lokale selvstyrets røtter. Tiden fram til 1837, i Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, Oslo 1987: 15 ff.

⁶⁴ Dørum 2010.

1814. Dette var en praksis som nok i stor utstrekning sprang ut av tanken om «folkeviljen». Det var ideer som ble omsatt i lokalstyret, selv om det i hele enevoldstiden hadde vært vanlig å rådspørre den fremmøtte allmuen på tinget om skatter og utgifter til veier, bruer, kirkebygg og telthus. Det nye var stemmegivning og det at stemmeresultatet ble tillagt vekt. I enkelte tilfeller kan det ha vært embetsmennene som fikk innført folkeavstemninger, men like ofte var det nok bygdefolket og dets ledere som hadde fått trumfet igjennom dette. Vi merker mest skepsis fra den gamle øvrigheten.

Da bygdekommissjonen i Hadsel i Vesterålen i 1824 kjøpte og overtok den nyreiste kirken i bygda, hadde den sikret seg forankring i folkeviljen. Menigheten hadde først vedtatt kjøpet på kirkebakken etter gudstjenesten «efter de fleste stemmer».⁶⁵ I 1828 la fattigkommissjonen i Skjåk i Gudbrandsdalen fram for bygdefolket på tinget forslag til nye regler, som gjaldt betleri og skolegang for fattige barn. Bygdefolket fikk tre ukers uttalefrist, og folkemeningen fikk kommissjonen til å forandre noe på forslaget.⁶⁶ I 1828 forsøkte sognepresten i Ullensaker i Akershus å få innført en lokal fattigordning med samtykke og tilslutning fra bygdefolket. Han skriver: «Hvorvidt dette forslag vil gaa igjennem hos mængden – som paa vore polske rigsdage her fører et langt større ord enn commissionen [fattigkommissjonen] – det vil vise sig.» Bondeallmuen kom til å forkaste forslaget «paa en høist stormende maade». Det tok ti år før presten fikk trumfet igjennom sitt forslag.⁶⁷ I 1831 skrev fogden i Moss at det hadde vært «stemme flerhed», eller stemmeflertall, for å utsette vedlikeholdet av bygdeveier både i Råde, Onsøy og Tune. Fogden kunne ikke dy seg for å kommentere: «Alt som koster daler og skillinger, er bonden imod.»⁶⁸ I 1833 ble spørsmålet om sognedeling i Avaldsnes i Rogaland og bygging av nye kirker avgjort med folkeavstemning. Så mange som 104 gikk imot deling og oppføring av kirker, mens 32 personer stemte for. Sognepresten kom til å uttale seg kritisk til folkeavstemninger fordi han mente at de fleste i Avaldsnes befant seg i barnealderen med hensyn til kultur. Ikke desto mindre valgte Kirkedepartementet å legge stor vekt på folkeavstemningene.⁶⁹ Folkeavstemningene foregikk gjerne på kirkebakken, og de menn som hadde møtt fram, hadde stemmerett.

Mens folkeavstemninger fikk utbredelse etter 1814, og var en konsekvens av en demokratiseringsbølge som oftere ble båret oppe av bygdefolkets ledere enn av øvrigheten selv, hadde den såkalte bygderepresentasjonen noe eldre opphav. Like fullt synes

⁶⁵ E. Hovland, *De bygde landet. Hadsel bygdebok*, bd. 1, Bergen 1995: 231 ff.

⁶⁶ H. Hosar, *Skjåk bygdebok. Historia 1798–1914*, bd. 3, Oslo 1998: 203.

⁶⁷ T. Pryser, *Norsk historie 1814–1860*, Oslo 1999: 250.

⁶⁸ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra fogden i Moss til sognepresten i Råde, 19. juni 1831.

⁶⁹ N. O. Østrem, *Karmøys historie – Mot havet du deg vender. Fra 1800 til 1900*, bd. IV, Oslo 2010: 192 ff.

bygderepresentasjonen å ha blitt mer formalisert etter 1814 under inntrykket av de nye ideer, og dessuten fikk ordningen stor utbredelse.

Et brev fra Onsøy-sogneprestens arkiv fra 1799 kaster godt lys over hvordan allmuen kunne opptre som en sammenslutning. Det var blitt tinglyst på kirkebakken søndag 14. juli at de 18 sognemennene som allmuen hadde fått oppnevnt, skulle møte dagen etter på prestegården. Sognepresten hadde i forkant spurt allmuen om kongetienden kunne forhøyes fra 177 rd. til 200 rd. i året i ni år fremover. Bygdefolkets 18 representanter hadde diskutert seg fram til at «sognet» kunne tilby sognepresten en forhøyelse til 190 rd. Dette gikk sognepresten med på, og 15. juli skrev presten og sognemennene under en ny kontrakt. Det var tale om en «aftale og et tilbud fra sognets side», står det skrevet. Forhandlingene mellom prest og allmuerepresentanter endte altså med et kompromiss.⁷⁰

I 1812 kunne sognepresten i Råde fortelle at hans kallsbror i Onsøy hadde drøftet ulike kirkesaker med fire–fem menn fra hver fjerding i Onsøy, og bygderepresentantene utgjorde 18 mann. Samtidig hadde de samme mennene forhandlet med militære myndigheter om betalingen som bygdefolket skulle ha for å levere ekstra utstyr og proviant. Onsingene hadde også forsøkt seg på å få godtgjørelse i rede penger for skyss og transport av soldater som man ventet det ville bli behov for i fremtiden.⁷¹ I 1828 var tolv utsendinger fra Onsøy utstyrt med mandat i møtet med amtmannen i en sak om veibygging. Opplysningene stammer fra et brev fra 1844, og her refereres det til at «bygdens bedste mænd» måtte sørge for «at holde udgifter og byrder for almuen paa et lavt niveau eller trind».⁷² Slike eksempler på bygderepresentasjon finner vi fra hele landet. I Saltdalen i Salten hadde en bygderepresentasjon på 18 menn i 1830 ført forhandlinger med amtet om veihold og med presten om tiendebetaling. Ikke nok med det. Fogden hadde stadig bedt bygderepresentasjonen om å uttale seg i «ald slags anliggender».⁷³

På samme måte som folkeavstemninger var bygderepresentasjonen en ordning som kunne være gunstig for både øvrighet og allmue, men til størst nytte var den nok for allmuen. Det ble nok lettere for øvrigheten å få i stand forpliktende avtaler når et bygdeorgan representerte bygdefolket, i stedet for å måtte forholde seg til høylytte rop fra en tilfeldig sammensatt allmuesamling. Men bygderepresentasjonen fikk først og fremst en ideologisk forankring i

⁷⁰ Statsarkivet i Oslo. Onsøy prestearkiv, formannskap, korrespondanse, innkomne brev 1, 1762–1968. Tilbudet på kongetiende som 18 sognemenn fremla for sognepresten 15. juli 1799, og som sognepresten underskrev.

⁷¹ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra sognepresten i Onsøy til sognepresten i Råde, 27. mars 1812.

⁷² Fredrikstad kommunearkiv, Onsøy kommune, Onsøy formannskap. Brev fra Onsøy formannskap til Onsøy kommunestyre, 24 okt. 1844.

⁷³ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker. Brev fra «Saltdalen almuesmænd» til Salten fogderi, 18. mai 1830.

læren om folkeviljen, som bondeelitene ivret for å fremme og som embetsmennene søkte å dempe.

«FOLKEVILIEN ER DEN YPPERSTE SANDHED»

I den folkelige offentligheten, og oftest fra bondeledere, finner vi i 1830- og 1840-årene tre knipper av liberale politiske ideer. Det ene er forestillingen om at folkeviljen eller folkeopinionen representerte den høyeste sannhet, den gode forstand og den rette mening og vurdering. Det andre var at alle borgere, som var et begrep som vokste i kvantitativ betydning, burde ha samme rettigheter og plikter overfor det lokale fellesskapet og staten. Det tredje var forsvaret av de borgerlige friheter, som religionsfrihet, ytringsfrihet og forsamlingsfrihet. Det siste var mer problematisk og måtte tilpasses politiske realiteter og standssamfunnets realiteter. Alt dette var ideer som vi finner blant progressive og liberale eller radikale krefter i land som Storbritannia, Frankrike, USA, Tyskland, Nederland og Norden på slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet. Samtidig var de norske bondeelitene preget av standssamfunnets autoritære drag og tenkemåter.

Vi begynner med opphøyelsen av folkeviljen, som synes å ha stått særlig sterkt hos bondelederne i 1830- og 1840-årene. Denne forestillingen delte de med embetsmennene, og den hadde stått sterkt i den patriotiske liberalismen i 1814 og i de første årene etter.⁷⁴ Imidlertid fikk forestillingen en brodd mot embetsmannsstanden når bondepolitikere tok den i bruk, og det skjedde en radikaliserings av retorikken rundt begrepet folkeviljen.

Nå hevder den franske historikeren François Furet i sin revisjonistiske tilnærming at «le peuple», som et sentralt uttrykk i ideologien i den franske revolusjonen, ikke henspilte på et eksisterende samfunn, noen bestemte sosiale grupper eller var noen fysisk størrelse. Det forble en vag abstraksjon. I dette lå det en reservasjon og til og med en skepsis til massene. Man våget ikke å konkretisere «folket».⁷⁵ Kevin Gilmartin mener at de radikale i England i første del av 1800-tallet delte skepsisen til massene, og fryktet revolusjonen. Heller ikke her våget de å definere folket som en klar og tydelig størrelse, og folkeviljen ble en vag abstraksjon.⁷⁶ Det samme anes i stemmerettsdebattene så sent som i 1870- og 1880-årene i Norge.⁷⁷ Noe annet er at «folket» og «folkeviljen» lett kunne bli konkrete størrelser blant opplyste og politisk bevisste bønder i de første tiårene etter 1814. Trangen til å konkretisere

⁷⁴ Seip 1974: 90; Sejersted 1978: 16.

⁷⁵ F. Furet, *Interpreting the French Revolution*, Cambridge 1981.

⁷⁶ Gilmartin 1986: 23 ff.

⁷⁷ K. F. Solheim, *Oppfatningen av forholdet mellom samfunnsskissene slik det kom til uttrykk i stemmerettsdebattene på 1800-tallet, hovedoppgave i historie*, Oslo 1976.

og gi slike ord en tydelig mening måtte presse seg fram hos bondeledere. Vi har alt nevnt eksempler som viser en glidning i flere norske lokalsamfunn mot at folket og medborgere ble mindre eksklusive kategorier hos politisk talemåte og i det politiske lederskapet. De fikk betydningen hele bygdesamfunnet eller store deler av den mannlige befolkningen. Dette skiftet i betydninger er alt nevnt særlig tydelig i 1840-årene. I det følgende skal vi se hvordan man begrunnet viktigheten av å forankre politisk styre i folkeviljen.

I 1826 skriver Andreas Fredriksen Røed til Hans Børresen Aarneberg, begge velstående bønder fra Råde i Østfold, at «vor hellige og ypperlige Grundlov» hadde gitt folket «den egentlige magt». Ifølge Andreas på Rød måtte «øvrighed og embetsmænd lyde folkevillien». Om ikke «almuen» hadde den skolegang og utdanning som de høyere stender hadde skaffet seg, hadde den gått «livets skole» og kjente bedre til «realiteterne og conditionerne der ere fremherskende i bygden». Det heter også at «allmenvillien ligger hos folket», og at den makt som utøves av konge og øvrighet alltid utgikk fra folket. Andreas på Rød beklaget seg over at «vore egne embedsmænd» i altfor liten grad lyttet til hva allmuen mente om ulike borgerlige saker. I sitt svar ville Hans Børresen trøste sin venn med at det hadde vært en økende vilje i de senere år til å «bringe os bønder sterkere ind i sagerne som berøre alle i bygden», og «Grundlovens værk hviler tungt over alle nordmænd». Den forpliktet høy og lav til å beskytte «friheden, ligheden og forbrødringen imellem borgerne». Han avsluttet med å si: «Norge er et frit folk, og dets vilje og mening er den ypperste sandhed.»⁷⁸

Hans Børresen Aarneberg sier også dette i 1826: «Vi bønder, som baade arbejde og er ejendomsbesiddere, ere det egentlige folk». Det var bonden som hadde den sunne fornuft, selv om han ikke kunne all verdens «ablegøier» og «kunstferdige ord og vendinger». Ikke minst skulle denne retorikken få praktisk betydning.

I 1833 skrev fogden i Moss til «Råde almue» og reagerte ironisk på at «en selvbestaltet bygderepresentation» hadde opphøyd seg til «almenvilliens forsvarere». Bygderepresentasjonen hadde skrevet til fogden at de representerte «den høyeste og sandeste vilje», og at «almuen, med sine gårdmænd og enkelte selvejermænd blandt husmændene besidde og forrette folkets vilie». Ifølge fogden hadde bygderepresentasjonen forsøkt «at spille i sit overmod en slags overøvrighed». Stridens kjerne var vedlikehold av en vei og to bruer. Rådesokningene mente at de allerede hadde gjort mer enn nok for å holde vei og bruer i god stand, og det måtte være opp til dem å avgjøre om ytterligere arbeider burde igangsettes. Vi kjenner ikke hele korrespondansen i dette tilfellet, men bygderepresentasjonen hadde

⁷⁸ Aarnebergs private gårdsarkiv i Råde. Formannskap, korrespondanse mellom Andreas Fredriksen Røed og Hans Børresen Aarneberg på samme brevpapir, 22. og 25. mars og 4. april 1826.

påført fogdens brev følgende ord: «Vi er almuens representation og bøgden Raades folkevilie.»⁷⁹

I 1839 uttrykte Ås formannskap at de som «usle og enfoldige bønder» hadde påtatt seg å være «hovedet for det sande folk og være den gode bondeforstand». Her møter vi smålåtne bønder som innså at de manglet den formelle kunnskapen og erfaringen som de høyere klasser hadde, men som samtidig struttet av en ikke så liten selvbevissthet. Vi er igjen vitne til forestillinger om at folkemeningen og folkeviljen sto over alle andre synsmåter og posisjoner. Folket målbar dessuten verdier som de øvre klasser manglet.⁸⁰ I Bodø prestegjeld ytret formannskapet i 1845 at «folket nok ikke har den skolegang og dannelselse som vore embetsmænd have tilegnet sig». Men embetsmennene manglet noe folket eide, og som var mye viktigere: «Folket har gaaet livets skole, og er bærere af den sunde fornøft og det gode skøn.» Igjen blir folket hevet opp i skyene. Det ble føyd til at Grunnlovens menn hadde «støbt folkeviljen som fundament ind i vor constitution»⁸¹ Fra Saltdalen formannskap finner vi lignende ord i 1846: «Landets styre maa grundes på folkets vilie, slig vor Grundlov er skrevet.»⁸²

Bruken av betegnelser som «folk» og «medborgere» hos bøndenes politiske lederskap måtte forplikte. Det var ikke bare tom retorikk. Det vitner om at formannskap og kommunestyre følte seg bundet av meningsdannelser i brede lag av befolkningen og var påvirket av sterke ideologiske strømninger. Dette fikk også utslag i praktisk politikk.

«FRIHED OG LIGHED FOR ALLE BORGERE»

Forestillingen om folkeviljens primat var i pakt med ideer om at det på bestemte områder burde herske likhet mellom ulike stender eller klasser. Ideene gikk hånd i hånd. Likhetsstanken sto sterkere blant frittalende bønder enn vernet om de borgerlige friheter, men disse idémomentene var ofte vevd sammen i retorikken som ble brukt. Likhetsstanken gjaldt som regel borgerne, samtidig som tendensen i begrepsbruken var at disse stadig ble flere. Vel så viktig var det at likhetsstanken inngikk i en omfattende kritikk av stands- og privilegiesamfunnet.

⁷⁹ Råde kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Moss fogdekontor til «Raade almue», 4. sept. 1833.

⁸⁰ Ås kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Ås formannskap til Ås kommunestyre, 13. okt. 1839.

⁸¹ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1845. Brev fra Bodø landsogns formannskap til Salten fogderi, 28. aug. 1845.

⁸² Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1846. Brev fra Saltdalen formannskap til Salten fogderi, 4. okt. 1846.

I 1840 uttrykte Stavanger amt bekymring for «alt snakkeri og sværmeri om frihed og lighed» som enkelte «opviglere» hadde satt i gang i Klepp og tilstøtende bygder. Medlemmene av formannskapet i Klepp kommune rett sør for Stavanger nølte ikke med å si at de gjerne ville følge Grunnlovens prinsipper om frihet og likhet. De uttalte at i 1814 hadde eneveldet opphørt i Norge, og med det «despotiet, privilegier, og fødsel og nedarvet ret foran den bedste og den dueligste mands ret». Grunnloven hadde gitt folket frihet til å tale og tenke slik det fant best og nyttigst, het det. Uttalelsen munnet ut i disse ord: «Vi har faaet frihed og lighed for alle borgere.» Igjen er Grunnloven det viktigste referansepunktet.⁸³ I dette tilfellet synes likhetstanken å ha hatt gyldighet for svært brede sosiale grupper. Vi får bekreftet dette i et brev fra 1841: «Lighed maa gjelde vor bygds mænd, saavel de større som mindre husholdninger, den lille og den store mand.»⁸⁴

At likhetstanken slo ut i praktisk politikk, finner vi eksempler på fra flere bygder. I 1840 besluttet formannskapet i Klepp i Rogaland at også sognepresten i Klepp skulle bidra til «almuens» innkjøp av de tre kirkene som kommunen huset. Ikke nok med det. Kommunestyret fattet vedtak om utpanting siden sogneprest Christoffer Henrich Holfeldt nektet å betale sin del. Vedtaket sprang ut av oppfatningen om at ingen skulle nyte privilegier og særfordeler, og at alle innbyggere i størst mulig grad skulle stilles og behandles likt. Sognepresten fikk imidlertid medhold fra amtmannen i Stavanger. Amtet ytret at det ikke kunne godkjenne vedtaket, da sognepresten ikke var pålagt å svare tiende eller eide faste eiendommer i bygda. Heller ikke Kirkedepartementet gav kommunestyret i Klepp medhold.⁸⁵

I første del av 1840-årene verserte det en strid mellom kommunestyret i nabobygda Onsøy og eierne av de gamle setegårdene Elingård og Kjølberg. De folkevalgte mente at eierne måtte pålegges de samme kommunale avgiftene som de øvrige innbyggerne. Både Jens Werenskjold på Kjølberg og baron Wedel Jarlsberg på Elingård protesterte. Mens Werenskjold etter hvert valgte å inngå forlik med kommunen, sto Wedel Jarlsberg steilt på sitt og vant fram.⁸⁶ Kommunestyrerepresentant Arve Olsen på Skåra kunne ikke i 1852 unnlate å

⁸³ IKA i Rogaland, Klepp kommune, formannskapet, saksarkiv, formannskap, korrespondanse 1830–1845. Korrespondanse mellom Stavanger amt og Klepp formannskap, 17. og 29. sept. 1840.

⁸⁴ IKA i Rogaland, Klepp kommune, formannskapet, saksarkiv, formannskap, korrespondanse 1830–1845. Korrespondanse mellom Stavanger amt og Klepp formannskap, 12. og 15. juli 1841.

⁸⁵ IKA i Rogaland, Klepp kommune, formannskapet, saksarkiv, formannskap, korrespondanse 1830–1845. Diverse formannskap, korrespondanse mellom formannskap og amtet i 1840 og 1841. Et hoveddokument er et brev fra kommunestyret til amtet, med tilsvaer, 4. nov. og 24. nov. 1841. Se samme arkiv, kopibok nr. 1. Brev til Departementet for kirke- og undervisningsvesenet, 5. nov. 1841.

⁸⁶ Onsøy historielag, Onsøy skole- og fattigkommissjon, kopibok nr. 1, 1838–1867. Brev til baron Wedel Jarlsberg, 29. okt. 1842, samt brev til stiftsdireksjonen 23. jan. 1843, og Fredrikstad kommunearkiv, Onsøy kommune, Onsøy formannskap, journalsaker, 1843–1848. Avskrift av formannsapsprotokoll med tillegg, 27. mars 1844 og brev fra Christiania stiftsdireksjon, 28. april 1843.

ytre sin sterke misnøye med at setegårdene i bygda fremdeles skulle nyte skatteprivilegier: «Her er skrevet og talt meget om den lighed som den gode constitution lover os borgere, men hvori denne lighed bestaar kan ieg, med flere, ikke indsee – saa lenge de mindre eiendoms- og almuesmænd skal, som nu er tilfældet i mange henseender, bære byrder for de større.»⁸⁷ Igjen møter vi en sterk og utbredt likhetstanke som var forankret i Grunnloven. På denne tiden hadde bygda fått en større gruppe småbrukere og selveierhusmenn som også betalte skatt på grunnlag av matrikkelskyld. Det var nok særlig disse Arve Olsen hadde i tankene som en del av bygdas borgere.

I 1843 het det fra Bodø landsogns formannskap til amtmannen i Nordland: «Vi må give vore indvaanere eller borgere den samme ret og de samme byrder. Ingen maa få meere, og ingen mindre, om ikke fattigdom og uformuenhed tilsiger noget andet. Endvidere maa afgift staa i et rimeligt forhold til matrikkelskylden og næringsindtegt, slik at den rige yder mer enn den mindre rige.» Man stilte borgerne likt i prinsippet, men skattebyrden måtte fordeles slik at de med størst formue og inntekt bar en større skattebyrde.⁸⁸ Fra nabobygda Skjerstad kom det samme år en lignende prinsipperklæring. Det ble vist til at eneveldet hadde gitt de store og rike «de største ben og kjødbider», og latt skattene «tære paa dem der hafde nesten ikke noget at udrede eller give, men levede i fattigdom».⁸⁹ I både Bodø landsogn og Skjerstad gikk det politiske lederskapet aktivt inn for å slå beina vekk under privilegiesamfunnet, og igjen møter vi en vid definisjon av borgere.

Det er verdt å merke seg at likhetstanken som formannskapene og kommunestyrene forfektet og søkte å sette ut i livet, ikke sjelden var paret med en antagonisme rettet mot embetsmenn og adelige, slik vi alt har vist ovenfor. Vi har flere eksempler. I Ås i Follo lød det fra formannskapet i 1846 at «vi mennesker er født lige, og skal estimeres som slige». Det ble slått fast at kommunen må vise den samme omsorg for alle, og at innbyggerne var borgere med de samme rettigheter. Ingen som eide eller bygslet matrikulert jord skulle nyte skattefrihet. Alle måtte være med på å bære de kommunale utgifter. Det ble også ytret at mens embetsmennene søkte å «flygte fra de almene pligter og den gode samfundsmoralitet», kunne det ikke lenge tåles når landet hadde fått en slik lykkelig statsforfatning. Nå var eneveldet

⁸⁷ Fredrikstad kommunearkiv, Onsøy kommune, Onsøy formannskap, journalsaker, 1849–1856. Brev fra Arve Olsen til Onsøy formannskap, 18. febr. 1852.

⁸⁸ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1843. Brev fra Bodø landsogns formannskap til Nordland amt, 8. nov. 1843.

⁸⁹ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1843. Brev fra Skjerstad formannskap til Salten fogderi, 14. des. 1843.

forbi.⁹⁰ Det politiske førerskapet i Ullensaker på Romerike uttrykte i 1847 mye av det samme budskapet, men med en enda kraftigere salve. Formannskapet fortalte at før hadde embetsmennene vært alene om «at raade magten», og folket hadde måttet lyde dem. Embetsmennene hadde styrt «efter eget forgodtbefinnende» og «efter egen interesse og fordeel», og ikke minst hadde de hjulpet de store mot de små. Nå var en ny tid kommet hvor de store måtte være med og dele de byrder som de små tidligere hadde vært alene om.⁹¹

I en uttalelse fra Vestby formannskap i Follo i 1848 finner vi ikke bare kritikk av eneveldet og privilegiesamfunnet og av embetsmennene. Her finner vi et oppgjør med en samfunnsorden, med standssamfunnet i sin helhet. Det heter: «Den gamle øvrighed og vore embedsmænd maa forstaa at enevældet er forbi og deres al verdens tilligelser og herligheder, og særprivilegier, ikke længer kan hævdes. Dog maa det være folkets pligt at afskaffe alle de gjenværende stængsler som vor standsinndeling har foraarsaget.» Det ble videre vist til «Grundlovens aand og efterfølgesesverdige maade» som ikke lenger ville «taale ulighed mellem borgerne og at de store skal hjælpes og at de smaa skal udsuges.»⁹² Formannskapet i Skjerstad i Salten var ikke nådigere i 1851: «... Embedsmandsstanden bør miste alle sine standsrettigheder, og skattebyrden maa lignedes ud efter formue og indtegt, slik at de store maa yde mer end de smaa.»⁹³

Når det gjelder forsvaret av de borgerlige frihetene, sto bondeledere og bondetalsmenn, liksom talsmenn for andre sosiale grupper, overfor dilemmaer. Ikke minst gjaldt det spørsmålet om religionsfrihet. Full religionsfrihet var det få som var åpne for. Den overveiende del av de politisk aktive bøndene kom aldri til å støtte frihet til religiøse minoriteter og kirkesamfunn utenfor den luthersk-evangeliske statskirken. Det betydde imidlertid ikke at man måtte forby sekterisk virksomhet forankret i den kristne tro og gudelige forsamlinger utenfor embetsverkets kontroll. Som Aage Skullerud har fremhevet, var imidlertid den brede støtten til å fjerne konventikkelplakaten i stor grad motivert ut fra støtte og sympati for haugianerne.⁹⁴ Hauge-bevegelsen hadde støtte langt ut over egne rekker rundt omkring på bygdene. Noe annet er at de lokale politiske lederskapene i 1840 kom til å

⁹⁰ Ås kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Brev fra Ås formannskap til Ås kommunestyre, 8. okt. 1846.

⁹¹ Ullensaker kommunearkiv, formannskap, korrespondanse. Erklæring fra Ullensaker formannskap, 1. febr. 1847.

⁹² Vestby kommunearkiv, formannskapet, korrespondanse. Erklæring fra Vestby formannskap, 14. juli 1848.

⁹³ Statsarkivet i Trondheim, Salten fogderi, journalsaker 1851. Brev fra Skjerstad formannskap til Nordland amt, 4. juli 1851.

⁹⁴ Aa. Skullerud, *Bondeopposisjonen og religionsfriheten i 1840-årene*, Oslo 1971: 113 ff.

argumentere mot konventikkelplakaten i tråd med tidens liberale ideer og ut fra tanken om at religionsfriheten var hellig og ukrenkelig.⁹⁵

Om mange formannskap og likeså hovedtyngden av stortingsbøndene kom til å stille seg meget positive til opphevelsen av konventikkelplakaten, var det utenkelig for majoriteten av bondepolitikere i landet å støtte den første dissenterloven av 1845 og opphevelsen av jødeforbudet i Grunnloven i 1851. Som Skullerud har understreket, arbeidet bøndene for forsamlingsfrihet ut fra egne religiøse interesser og ut fra en negativ innstilling til embetsstyret. Det fantes ingen allmenn trang til religiøs liberalisme.⁹⁶

ÅRET 1814 – BEGYNNELSEN FOR EN FOLKELIG OFFENTLIGHET

Dannelsen av en folkelig offentlighet på bygdene i tiårene etter 1814 er et underkommunisert og lite behandlet tema i norsk historieforskning. Offentlighet i første del av 1800-tallet har i norsk historieforskning, med noen unntak, vært knyttet til borgerskapet i byene. Denne artikkelen har søkt å vise at det skjedde en langt sterkere demokratisering og politisering av allmuegrupper på den norske landsbygda enn det tidligere forskning har vært klar over. Utviklingen i Norge har mange paralleller til den vi f.eks. finner i Storbritannia og Frankrike på samme tid, med sterk politisk aktivisering av ulike underklassegrupper. Artikkelen understreker også året 1814 som et viktig vendepunkt i norsk politisk historie. Den folkelige offentligheten på bygdene ble i stor grad skapt etter det store frihetsåret.

I stor grad ble det utviklet en folkelig offentlighet som var adskilt og som sto i opposisjon til den offentlighet som de kondisjonerte og standspersonene representerte. Det politiske bondelederskapet i 1830- og 1840-årene omformet og tilpasset de nye frihets- og likhetstankene til den politiske kampen som ble ført mot embetsmenn og adelige og borgerlige standspersoner. Den folkelige offentligheten var på ingen måte en tro kopi av den borgerlige eller den kondisjonerte. Frihets- og likhetstankene fikk praktisk politisk betydning. Standspersoner ble tvunget til å betale skatt, og formannskap og kommunestyre søkte å forankre beslutninger i en bred folkelig opinion. Det vokste fram en økende forståelse for at frihet og likhet skulle gjelde ikke bare for embetsmenn, byborgerskap og bønder, men i flere tilfeller også for grupper som husmenn og arbeidere.

Den folkelige offentligheten på bygdene synes å ha blitt stadig mer sosialt inkluderende i første del av 1800-tallet. Også husmannsstanden fikk innpass i den. Samtidig markerte

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Skullerud 1971: 113.

bondeelitene en avstand til de lavere sosiale sjikt i bygdesamfunnet. Disse ble ikke uten videre anerkjent som samfunnsborgere, fordi de var avhengige og underlagt husbond eller herskap. Imidlertid var det en klar tendens til at «folket» og «medborgere» fikk en stadig videre sosial betydning, og kom til å innbefatte også de lavere sosiale lagene i befolkningen. Dernest er det klart at gårdbrukerne spilte en mye viktigere politisk rolle enn husmenn, løsarbeidere og tjenestefolk. De siste gruppene var i stor grad utelukket fra formannskap og kommunestyre, og de hadde ikke stemmerett. Derimot deltok de i diskusjoner på skjenkestuer, kirkebakken og på tinget. På tinget ble stort sett alle mannlige fremmøtte oppfordret til å stemme over forslag. For formannskap og kommunestyre var det etter 1837 viktig å vise at de hørte på og tok hensyn til ytringer fra alle lag av befolkningen. Den sosiale ekskluderingen var mindre enn den kjønnlige ekskluderingen. Tidens normer og idealer stengte for kvinnelig politisk aktivitet og deltakelse i offentlighet. Det nye og sterke betoningen av det maskuline som ideal som synes å ha gjort seg gjeldende etter 1814, lukket enda flere dører for kvinnene. Vi kan tale om en ytterligere maskulinisering av den folkelige offentligheten, som på samme måte hadde gyldighet for de kondisjonerte gruppers offentligheter i byer og bygder.